

MOSKEVSKÁ ETNOLINGVISTICKÁ ŠKOLA

MAGIE SLOVA A TEXTU

MAGIE SLOVA A TEXTU

MOSKEVSKÁ
ETNOLINGVISTICKÁ
ŠKOLA

NIKITA ILJIČ TOLSTOJ

NIKITA ILJIČ TOLSTOJ

KAROLINUM

Odborný konzultant:
Mgr. Michal Téra, Ph.D.

Recenzovaly:
doc. PhDr. Irena Vaňková, CSc., Ph.D.
PhDr. Veronika Mistrová

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Tolstoj, Nikita Iljič

Magie slova a textu : moskevská etnolingvistická škola / Nikita Iljič Tolstoj ; Jana Bauerová (ed.). –
První české vydání. – Praha : Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2016
Přeloženo z ruštiny
ISBN 978-80-246-2880-6

81:39 * 81:316.7 * (4=16)

- etnolingvistika - slovanské země
- jazyk a kultura - slovanské země
- monografie
- studie
- komentovaná vydání

81 - Lingvistika. Jazyky [11]

© Univerzita Karlova v Praze, 2016
Text © Nikita Iljič Tolstoj - heirs, 2016
Translation © Jana Bauerová, 2016
Editor © Jana Bauerová, 2016
Photography © Svetlana Michajlovna Tolstaja, 2016

ISBN 978-80-246-2880-6
ISBN 978-80-246-2923-0 (pdf)

ČASU MAGICKÝ KRUH

Představy o cykličnosti času, o završení cyklu a o jeho opakování nejsou charakteristické jen pro dnešní a staré Slovany nebo pro indoevropská etnika, ale i pro všechny ostatní národy světa. Jsou univerzální především proto, že jejich podstata leží mimo jazyk, psychologii a lidskou společnost – jsou spjaty s přírodou, s působením slunce a jeho vlivem na zemi. Je-li však uzavřený roční cyklus a cyklus dne a noci především přírodním jevem, pak dělení těchto cyklů na časové úseky a periody je věcí rozumu, lidského vnímání a lidské zkušenosti. Dělení celodenního cyklu na dvě části – den a noc – je také čistě přírodním jevem a myšlení a jazyk jej pouze fixují a pojmenovávají; další, podrobnější členění tohoto cyklu, a stejně tak i roku, je však odvozeno od lidského myšlení a jeho reflexe v jazyce. Tyto představy jsou navíc, stejně jako jazyky, etnicky (národnostně) zabarveny, tj. spojeny s určitou etnickou skupinou svých nositelů, a stejně jako jazyk podléhají změnám a přetváření v rámci historického vývoje.

Máme například k dispozici množství etnografických údajů o tom, že Slované v dávné minulosti a ve venkovských oblastech ještě téměř do současnosti nerozdělovali rok na čtyři, ale pouze na dva velké úseky – léto a zimu. Například Bulhaři žijící na severozápadě Bulharska (Vidinsko, Kulsko, Lomsko) podle informací D. Marina¹ dělili rok na dvě období – letní a zimní. Nazývali je podle letního a zimního slunce: *ljetnoto slance* a *zimnoto slance*. Letní slunce vychází na „letním východě“ (*letnija istok*) a zimní na „zimním východě“ (*zimnija istok*). Podle legendy bylo slunců původně mnoho, ale později zůstala pouze tato dvě.²

Představy o dvou sluncích a v souvislosti s nimi o dvou ročních obdobích jsou známy z jihovýchodního Bulharska (z okolí města Ajtos) a z pirinské Makedonie (jihozápad dnešního Bulharska). Ve vesnici Gabrene věří, že tato dvě různá slunce chodí různými cestami: jedno blíže k zemi a druhé od ní dále. Společně se tato dvě slunce na

1 Marinov, D. *Izbrani proizvedenija. Etnografičesko izučuvane na Zapadna Bălgarija*. Sofija 1984, t. 2, s. 49–50.

2 Známy bulharský etnograf a folklorista Račko Popov v heslu o létě ve slovníku *Bălgarska mitologija* píše: „Léto je základní roční doba zosobňující teplo a život. Podle lidového kalendáře se rok dělí na dva přírodní a hospodářské cykly – zimní a letní. Jako orientační body tohoto dělení slouží svátky sv. Démétria a sv. Jiří. U Bulharů jaro a podzim nemají jasně vymezený samostatný význam. Jaro je rovnocenné létu a podzim zimě. *Bălgarska mitologija Enciklopedičen rečnik*. Stojnev, A. (ed.). Sofija 1994, s. 205. Srbský etnograf M. Nedeljković objasňuje, že se v srbské lidové kultuře „rok dělí na poleťtí – a to dvě: *jurjevske* (Đurdevsko), které začíná na den sv. Jiří a končí na den sv. Démétria, a *dmitrovské*, které trvá od svátku sv. Démétria do svátku sv. Jiří (Nedeljković, M. *Godišni običaji u Srba*. Beograd 1990, s. 62–63).

nebi neobjevují a doba, během níž je vždy jedno z nich na nebi, trvá půl roku. Např. podle jednoho lidového počítání se letní slunce objevuje na Zvěstování Páně (podle juliánského kalendáře 25. března) a mizí na Povýšení sv. Kříže (podle juliánského kalendáře 14. září). Takové je rozdělení kalendáře u Bulharů, ale stejné dělení roku je známé i mezi východními Slovy. U Bulharů a ostatních jižních Slovanů, převážně pravoslavných (Bulharů, Srbů a Makedonců), se rok dělí podle dvou svátků: podle svátku sv. Jiří (podle juliánského kalendáře 23. dubna) a podle svátku sv. Démétria (podle juliánského kalendáře 26. října). Honáci, pastevcí a námezdní dělníci se drží tohoto druhého dělení.

Podle svědectví D. Marinova z konce minulého století také v severozápadním Bulharsku na den Zvěstování Páně na svět vylézají všichni hadi, přilétá kukačka a objevují se „samovily“ (přírodní duchové podobní ruským rusalkám). Na svátek Zvěstování Páně jsou za úsvitu prameny, potoky, studny, řeky a vodní víry plné koupajících se „samovil“, proto se v tento den ráno nesmí chodit pro vodu. Samovily a hadi mizí na „Stěti“, tj. na den Umučení sv. Jana Křtitele (podle juliánského kalendáře 29. srpna).

Podle jiné verze, zaznamenané rovněž D. Marinovem v západním Bulharsku v okolí města Teteven (vesnice Brussy), je slunce jedno, ale během roku se pohybuje po různých cestách: na den sv. Jiří vždy doputuje k bodu, od něhož začíná svou cestu k létu, pokračuje po ní do dne Povýšení sv. Kříže (*Krăstovden*) a během tohoto dne přechází na druhou, zimní cestu, která trvá do svátku sv. Jiří.

Tomu přesně odpovídají východoslovanské náboženské představy a zákazy spojené se svátky Zvěstování Páně a Povýšení sv. Kříže. V Polesí, kde se dávné obřady zpravidla uchovaly v plném rozsahu, bylo do Zvěstování zakázáno pracovat jakýmkoliv způsobem s půdou – orat, kopat, zatloukat kůly: „Nelze orat do Zvěstování, kopat, kůly zatloukat“ (vesnice Staryje Javiloviči, Černigovský kraj)³ – jednoduše zemi nelze budít a přerušovat její zimní spánek. Na Zvěstování se však neprobouzela jen země, ale i všichni hadi a plazi, kteří do ní odešli, přilétaly kukačky, ožívali všichni podzemní tvorové. Na Povýšení sv. Kříže všechna tato plazící se stvoření zalézala zpátky pod zem. Proto u Velkorusů existoval zákaz chodit v tento *krestov* den do lesa, aby se člověk nesetkal s hady, kteří se chystali k zimnímu spánku. Ukrajinci říkají, že na Povýšení sv. Kříže „se země pohne od léta k zimě“.⁴ Bulhaři v Rodopech považují za první den zimy a poslední den letního období svátek sv. Démétria (*Dimitrovdn*), během něhož se ukončují zemědělské práce i pastva dobytka. Kromě jasně stanovených hranic léta a zimy – svátků s vlastními obřady, které tyto hranice označují a potvrzují, existují ještě přechodové sváteční dny, které označují střed a polovinu letního a zimního období. U Slovanů jsou takovými svátky především noc Ivana Kupaly⁵ (podle juliánského kalendáře 24. června – Narození sv. Jana Křtitele) v létě a Vánoce (neboli *Svatky*, Křest

3 Polesskij etnolingvističeskij sbornik. Materialy i issledovanija. Moskva 1983, s. 84.

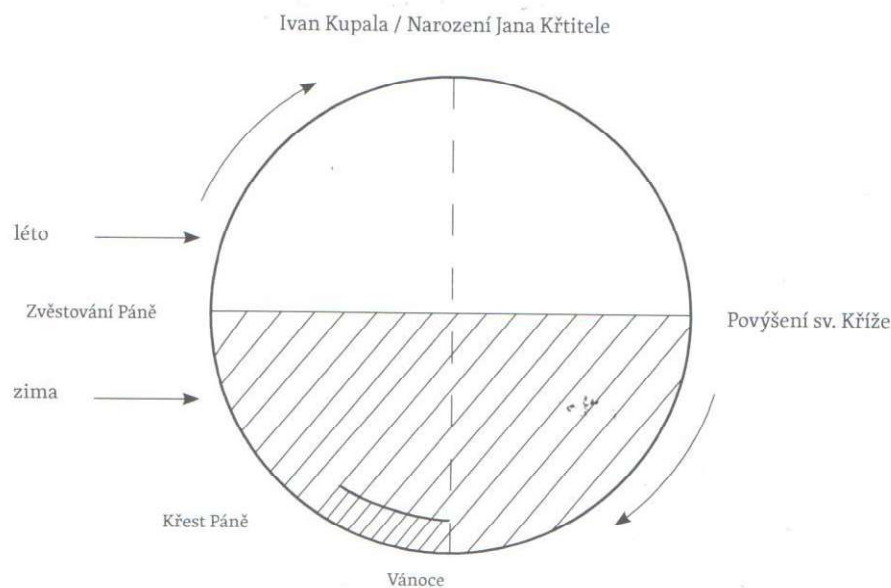
4 Slavjanskije drevnosti. Etnolingvističeskij slovar'. Tolstoj, N. I. (red.). Moskva 1995, t. 1, s. 400.

5 V textu necháváme ruský výraz Ivan Kupala a nepřekládáme ho jako Jan Křtitel, protože překlad „Ivana Kupaly“ na „Jana Křtitele“ by nebyl plně funkční. Oba výrazy sice označují stejného světce a stejný svátek, ale v ruském prostředí se oproti českému vyskytují dva výrazy pro označení tohoto světce – Ivan Kupala, svátek Ivana Kupaly je lidový název, církevní pojmenování pak Ioann Predtěča (Ioann Krestitěl), název svátku pak Rožděstvo Ioanna Predtěči, Rožděstvo Ioanna Krestitělja. V českém prostředí existuje jen výraz církevní Jan Křtitel (Narození Jana Křtitele), lidový výraz (plně ekvivalentní ruskému lidovému) se u nás nevyskytuje [pozn. překl.].

od 21. března do 21. června. V jiných tradicích je vymezení odlišné a u Rusů, zaujímajících velké území od severu k jihu, závisí vymezení těchto období na klimatických podmínkách.

Samotné představy o jaru mohly být různé. Například v Rjazaňské oblasti ve vesnici Deulino v 60. letech moskevští dialektologové zaznamenali význam slova *vesna* jako 'teplé období roku', 'doba mezi zimou a podzimem': „Na Velikonoce u nás začíná *vjasna* a dokdy... do svátku podzimního Narození Bohorodičky (podle juliánského kalendáře 8. září), od toho svátku je už podzim. Zesnutí Bohorodičky bývá *vjasnoj*, v srpnu. Napadnul sníh, přikryl *vjasnu* [skončilo teplé období]. Jak sleze sníh, až do září - všechno je to *vjasna* a potom je podzim deset neděl a půl. Hříbky bývají *vjasnoj*, ode dne svatého Petra.“¹⁰ Je třeba předpokládat, že lexém *vjasna* v rjazaňském nářečí ve vesnici Deulino částečně vytěsnil lexém *leto* ze sémantické sféry ročních období, přičemž význam 'rok, roční časový úsek' ve slově *leto* zůstal beze změn.

Tento archaický lidový systém členění „cyklického“ roku neodpovídá obecně přijatému a nám známému systému. A pokud bychom měli rok zobrazit skutečně jako kruh, jako hodinový ciferník, a pohyb slunce připodobnit pohybu hodinové ručičky, dostali bychom následující schéma:

Na schématu zůstává nevysvětlen časový úsek od Narození Krista (podle juliánského kalendáře 25. prosince) do Křtu Páně (Zjevení Páně, podle juliánského kalendáře 6. ledna), Rusům známý jako *svjatki* (které se obvykle dělí na *svjatyje večera* – od 25. pro-

¹⁰ Slovar' sovremennogo russkogo narodnogo govora. Ossoveckij, I. A. (red.). Moskva 1996, s. 79.

dlíší a u Rusů, zaujíma-
o období na klimatických

Rjazaňské oblasti ve vesni-
li význam slova *vesna* jako
konoce u nás začíná *vjasna*
dle juliánského kalendáře
bývá *vjasnoj*, v srpnu. Na-
sníh, až do září – všechno
jí *vjasnoj*, ode dne svatého
nářečí ve vesnici Deulino
obí, přičemž význam ,rok,

neodpovídá obecně příja-
brazit skutečně jako kruh,
hodinové ručičky, dostali

since do 1. ledna podle juliánského kalendáře – a *strašnyje večera* – od 1. do 6. ledna podle juliánského kalendáře) a Srbům a Bulharům pod různými jmény: sch. *Nekršteni dani* ,nekrštěné dny', *Nesrečni dani* ,nešťastné dny', *Nečastivi dani* ,Nečisti dani', *Đavolaki dani* ,ďábelské dny', *Babini dani* (od *baba* ,zlý duch'), *Beli dni* ,neslušné dny', *Blagi dni* (pravděpodobně také ,neslušné dny'), *Nesnov* ,Nesnovanice', dny, během kterých je zakázáno spát'; mk. *Nekrsteni denove* (*nok'i*), *Karakoncerovi dene* (*nok'i*) (od *karakoncol* ,zlý duch'), *Pogana nedelja*, *Biškini dene* (od *biška* ,svině'), *Galatni denovi* ,nečisté dny'; b. *Pogana nedelja*, *Černata nedelja*, *Nečisti dni* (*nošti*), *Krivi dni*, *Bugani dni* (tj. ,pohanské dny'), *Đavolski deňa* ,ďábelské dny', *Nefeli nošti* ,nevhodné noci', *Gluchi dni*, *Blažotii*, *Mršnici*, *Mršlec*, *Blažni dni* (všechny čtyři výrazy znamenají ,neslušné dny').¹¹

Už samotné názvy odráží negativní vztah k tomuto zimnímu období, které následuje po zimním slunovratu (22. prosince). V tuto dobu podle lidové víry „Kristus ještě nebyl pokřtěn“, a proto se zlí duchové objevují na zemi a řadí, probíhá cosi na způsob otevření země, podsvětí, ze kterého vylézá vše nečisté, hlavně během nocí. Srbové v Gruži mají za to, že v „nepokřtěné dny“ získávají zlí duchové a nadpřirozené bytosti výjimečnou sílu a moc a z nebožtíků se stávají upíři. Zlé báby a babky se proměňují v čarodějnice, mor zabíjí nemocné, je slyšet křik čertů, časté jsou útoky běsů – „karakondžul“¹² atd. Během těchto dní děti nesmějí ven, jsou zatemňována okna, aby nebylo vidět světlo z místnosti, panuje obava z porodů, neboť „dítě narozené v tyto dny se stává čarodějem (*veštac*), čarodějnicí (*veštica*)“, může se také proměnit v upíra, či dokonce skončit jako sebevrah nebo utopenec.¹³

Srbové z Pomoraví považují dny mezi Vánoce a Křtem Páně za dobu, „ve které síla křtu nemá moc nad zlými nadpřirozenými silami“, od nichž člověk může očekávat spoustu nepříjemností, a dokonce i smrt.¹⁴ Proti těmto silám stojí koledníci (*koledari*) a vyhánějí je novoroční skupiny obcházející po domech (*sirovvari*, *sirovarština* – Gornja Pčinja).¹⁵ Vánoční masky a působení nečistých sil jsou známé ve všech slovanských

Povýšení sv. Kříže

žení Krista (podle julián-
dle juliánského kalendáře
v *večera* – od 25. pro-

11 Dny mezi Narozením Páně a Křtem Páně jsou za zvláštní považovány po celé Evropě: fr. *Douze jours*, šp. *Duodenario mistico*, něm. *Zwischennächte*, *Unternächte*, *Lösungsnächte* ad., v Rakousku *Mitwinternächte* ad., rumun. *câșlegi*.

12 **Karakondžul** – nadpřirozená bytost, známá u Srbů, Makedonců a Bulharů, kteří byli v kontaktu s Turky a Řeky, od nichž tuto představu a pojmenování převzali. Jedná se o nočního ducha, který mizí s prvním kohoutím zakokrháním. Často je připodobňován k upírovi či vlkodlakovi. Tento démon se mohl objevovat i v podobě polochlověka-polokoně (někdy s křídly) černé barvy, dále v podobě slepice, psa, kočky, ovce, žáby, zajíce či medvěda, někdy však také v podobě ženy či muže s různými fyzickými anomáliemi (např. s medvědí srstí, s černými očima, s rohy a s ocasem, naplněný vodou aj.). Karakondžul patří k tzv. „sezónním“ démonům. Jeho aktivita je úzce spojena s Vánoce. Jedná se tedy o „svátečního“ démona, kterého dokonce mohli vidět jen lidé narození v sobotu. Lidé mohl napadat téměř kdekoli – v lese, kde je přepadl, sedl si na ně a jezdil na nich, u vody, kde lidé topil, v domácím prostředí mohla jeho vinou na člověka dopadnout těžká nemoc atd. Kromě topení mohl člověka udusit, nehty rozpárat jeho tvář, pít jeho krev, krást a pojídat děti aj. Existovaly samozřejmě různé postupy, pomocí kterých bylo možné se před napadením karakondžula bránit. Mezi nimi najdeme např. zákaz vycházení po setmění z domu a zákaz vykonávat domácí práce během konkrétních dní. Pokud člověk vyšel ven během dne, měl s sebou mít hořící uhlíky, rozsvícenou lampu či louč (v Rodopech se věřilo, že karakondžulové zmizeli díky elektríně), měl zvonit železnými předměty aj. Tradičním talismanem proti nim bylo znamení kříže. Rovněž se užíval česnek, hřeben či uzlík s chlebem a solí za pasem, v okolí domu se sypal popel, střechy se přikrývaly asparágem, zamykaly se dveře, pokoje se kropily vodou svěcenou na den sv. Ignáce, malovaly se kříže dehtem na dveře aj., viz *Slavjanskije drevnosti: Etnolingvističeskij slovar' v 5 tomach*, t. 2, s. 466, 467 [pozn. překl.].

13 Petrović, P. Ž. Život i običaji narodni u Gruži. In: *Srpski etnografski zbornik*. 1948, 58, s. 223–224.

14 Đorđević, D. M. Život i običaji narodni u Leskovačkoj Moravi. In: *Srpski etnografski zbornik*. 1958, 70, s. 350.

15 Filipović, M. – Tomić, P. Gornja Pčinja. In: *Srpski etnografski zbornik*. 1995, s. 68.

tradicích a podrobná poznámka o nich, natož jejich komplexní popis, by zabral příliš mnoho místa. Zmíníme se tedy jen o očistné síle ohně, která je využívána v jihoslovanském obřadu „badnjak“¹⁶ a v jiných slovanských obřadech. Podle jihoslovanského přesvědčení je v „nekrtěné dny“ otevřeno podsvětí a běsové vycházejí a bloudí po hříšné zemi. Před Zjevením Páně se však země zavírá a o půlnoci se na okamžik otevírají nebesa. V tuto chvíli přestává vanout vítr, zastavují se všechny řeky a potoky a voda se mění ve víno.¹⁷ To není zdaleka úplný výčet zvláštností „nekrtěných dnů“ – vánočních svátků v srbské tradici, ke které má blízko i tradice bulharská a makedonská. Západní a východní Slované mají rovněž mnoho obřadů, doprovodných zákazů, nařízení a představ o sezónních mytologických postavách – o *šulikunách*, *svjatočnicích* a dalších.¹⁸

Vánoce, které jsou časově i svými obřady a vírou v řádění nečistých sil blízko zimnímu slunovratu, připomínají den či přesněji noc před svátkem Ivana Kupaly, která následuje po letním slunovratu. Na přímou souvislost mezi „strašnými“ večery a obecně slovanským letním svátkem Ivana Kupaly poukazuje sibiřský obřad popsáný A. Makarenkem v jeho *Sibiřském lidovém kalendáři*: „Kdo si přeje být šťastný a bohatý, ten ať bě-

16 **Badnjak** – jednak poleno (stromek), které se páliło na Štědrý večer v krbu, jednak základní vánoční obřad známý u jižních Slovanů. Tento obřad je založen na tom, že poleno (nejčastěji dubové) – badnjak – se nechá hořet celou noc (někdy ještě mnohem déle), lidé ho hlídají, opatrují a bdí u něho. Slovo badnjak je z tohoto důvodu spojováno se slovesem *bděť* – bdít, nespat. Obvykle se páliło jen jedno poleno, jeden stromek, ale v některých oblastech i více. Pokud se páliło více b., jejich počet souvisel například s počtem mužů v dané rodině či se páliły tři b. – mužský (*badnjak*), ženský (*badnjačica*) a dětský (*badnjačići*). B. se obvykle kácí na Štědrý den před východem slunce či večer před západem, někdy však i několik dní předem. Např. v Gruzii chodí slavnostně oblečený hospodář do lesa se sekerou a v rukavicích, které mívá naplněné různými zrny, kaší a chlebem. Když vybere stromek pro b., posype ho zrny a kaší, naláme o kmen chleba a říká: „Dobré ráno, badnjaku, přeji ti veselé Vánoce!“, polovinu chleba hospodář sní a tu druhou nechá na pařezu po b. V Levači v Srbsku b. nazývají svatým či mu říkají: „Přišel jsem k tobě, abych si tě odnesl s sebou domů, abys mi tam byl věrným pomocníkem a napomáhal blahobytu v domě, na dvoře, v poli a všude.“ Kromě takovýchto výroků bylo nutné b. kácet v úplné mlčenlivosti jedním či třemi údery sekerou. Když se b. přinese domů a položí do ohniště, není dovoleno do ohně foukat, chodit v blízkosti ohně bos, přes b. skákat (to je velký hřích). V některých oblastech Srbska, Bosny a Hercegoviny je přes b. skákat dovoleno, např. děti přes jeho tlustý konec skáčkou, aby byly zdravé, přes již dohasínající b. pak skáčkou všichni. Během toho bylo v severozápadním Srbsku zvykem říkat: „Prošel jsem tímto ohněm, jiného se nebojím!“ Velmi významný je i moment, ve kterém b. dohoří do poloviny a rozpadne se na dvě části. Kdo to uvidí jako první, bývá odměněn, např. může dostat prvního beránka narozeného v novém roce. Speciální význam může mít i oharek od b. Ten se může použít např. při léčení nemocí (Bulharsko), pro výrobu kůlu ohrazujícího pole (Sofijská, Kjustendilská, Botevgradská a Varnenská oblast, jižní Thrákie). Magické a léčebné účinky může mít i pópel z b., např. se osívala pole zrním smíchaným s tímto popelem (východní Makedonie) či se mohl přidávat do krmení pro hospodářská zvířata (Thrákie, oblast Plovdivu) atd., viz *Slavjanské dřevnosti: Etnolingvističeský slovar' v 5 tomach, tom 1, s. 127–131* [pozn. překl.]. Petrović, P. Ž. *Život i običaji narodni u Gruzi*, s. 235.

17

18 **Šulikuny** – „sezónní“ démoni známí u severních Rusů. Tito démoni se objevují na Štědrý večer a mizí na Zjevení Páně. Jsou spojeni s živlem vody a ohně. Vylézají zpod vodní hladiny a běhají po ulicích, často s hořícími uhlíky na pánvi či s železným hákem v rukách. Tímto hákem ohrožují lidi, které mohou i popálit. Jsou malí jako panenky, mohou mít koňské nohy, špičaté hlavy a z úst plivou oheň. Člověk je může potkat na křižovatkách, v lese (odtud výrok, který se říká dětem: „Nechoď do lesa – šulikuna tam hoří“), člověka mohou překvapit, když vylézají z děr v ledu, mohou ho také odtáhnout a utopit v řece. Napadají i opilce, které vláčí za sebou a házejí do bahna. Podle některých představ se šulikunami mohly stát i prokleté či zabitě matky, viz *Mifologičeskij slovar' Meletinskij, Je. (red.). Moskva 1991, s. 28*.

Svjatočnici – představují strašidelná stvoření, která se mohla objevovat pouze v čase Vánoc. Byla pokryta chlupy od hlavy až k patě a měla dlouhé nehty. Lidi napadala hlavně v nevysvěcených prostorech a svými dlouhými nehty z nich trhala kusy masa. Lidi také lákala písněmi do temného kouta, kde je čekal stejný osud. Proti nim existovala jen jedna obrana, a to vykoupení v podobě nějaké ozdoby. Svjatočnici měli slabost pro blyškající se věci, a pokud nějakou dostali, ta potom jejich pozornost upoutala natolik, že oběť měla možnost utéct, viz *Brudnaja, L. I. Enciklopedija obrjadov i obyčajev. Sankt Peterburg 1996* [pozn. překl.].

popis, by zabral příliš využívána v jihoslovanském obřadu podle jihoslovanského náboženství a bloudí po hříšných okamžicích otvírají řeky a potoky a voda čistých dnů – vánoček a makedonská. Zároveň zákazů, nařízení vjatočnicích a dalších.¹⁸ čistých sil blízko zimovana Kupaly, která nářímí“ večery a obecně řad popsany A. Makarény a bohatý, ten at bě-

základní vánoční obřad známý adnjak – se nechá hořet celou je z tohoto důvodu spojováno e v některých oblastech i více. mě či se pářily tři b. – mužský den před východem slunce či tně oblečený hospodář do lesa vybere stromek pro b., posype "ánoce!", polovinu chleba hostmu říkají: „Přišel jsem k tobě, il blahobytu v domě, na dvoře, edním či třemi údery sekerou. blízkosti ohně bos, přes b. skáb. skákat dovoleno, např. děti řišni. Během toho bylo v se. Velmi významný je i moment, il, bývá odměněn, např. může arek od b. Ten se může použít . Kjustendilská, Botevgradská apř. se osívala pole zrním smíhospodářská zvířata (Thrákie, tom 1, s. 127–131 [pozn. překl.].

na Štědrý večer a mizí na Zjejit po ulicích, často s hořícími ohou i popálit. Jsou malí jako může potkat na křižovatkách, ověka mohou překvapit, když teré vláčí za sebou a házejí do atky, viz *Mifologičeskij slovar*.

se Vánoc. Byla pokryta hlupy rostorech a svými dlouhými čekal stejný osud. Proti nim měli slabost pro blýskající se něla možnost utéct, viz Brud-

hem Ivanovy noci, jak se povídá na Angaře, pokosí kupu trávy a schová ji až do strašných večerů.“ O této noci se pak doporučuje jít k této kupě, obejít ji, při tom se modlit a nakreslit kolem ní kruh „oharkem“ (od první louče zapálené na podzim): čerti, kteří s mimořádnou radostí tyto „ivanovské kupy“ pro svoje tlupy sbírají, začnou úpěnlivě prosit za propuštění z krajně nepříjemného postavení a odvážlivci, který je vysvobodí, slibují, že mu splní všechna přání.¹⁹ Podle východoslovanských lidových představ je se svátkem Ivana Kupaly spojena aktivní činnost čarodějnic a kouzelnic, které kradou kravám mléko a úrodu z cizích polí. Proti jejich krádežím a běsnění lidé používají různé magické prostředky a ochranná opatření. Takové představy jsou známé i u jižních Slovanů, ovšem ne všude. Například u Bulharů v Rodopech je, kromě řady rituálů spojených se sbíráním léčivých bylin, vitím věnečků a jejich házením do vody, známá praxe malování křížů dehtem a rozhazování pichlavého hlohu po poli. To mělo zabránit čarodějnicím (*magešnici*) a zlodějkám (*amnici*), aby přiletěly nahé na vratidle a kradly cizí žito.²⁰

V lidové kultuře se nerozděloval rok na časové úseky podle měsíců, ale podle svátků, hospodářských potřeb nebo podle postů, což vytvářelo zvláštní systém kalendářního počítání. Bulhaři žijící v severovýchodním Bulharsku nazývali období ledna *Goljam Sečko* a slavili v něm svátky *Survaki*, *Vodici*, *Babinden* a *Sv. Atanas*; únor nazývali *Mali Sečko*, březen *Baba Marta* a dělili ho podle svátků *Mladenci* (Čtyřicet mučedníků) a *Blagovec* (Zvěstování Páně), v dubnu byl den svatého Jiří, proto to byl *Georgjovski mesec*, květen – *Spasovski mesec* neboli *kopanje kukuruz*; v červnu se rozlišovala tři období: *Rusaljska nedelja*, *Eňovden* (Narození sv. Jana Křtitele = Janův den), *kositba* (sena); na červenec připadal *Gorešnacite*, tj. horké dny, *sv. Ilja* a *otava*; srpen – *Preobraženje*, *Golema Bogorodica* (Zesnutí Bohorodičky), *Seknovenje*, *Vāršitba* (mláčení obilí); září – *Mala Bogorodica* (Narození Panny Marie), *Krāstovden* (Povýšení sv. Kříže), *Grozdober* (vino-braní); říjen – *Dimitrovski mesec* – *Petkovden* (svátek sv. Paraskey), *Dimitrovdan*, *Ubranje kukuruz* (sbírání kukuřice); listopad – *Rangelovski mesec* se svátkem *Rangelovden* (svátek archanděla Michaela), *Mratincite* (11.–13. listopadu), *sv. Andrej*; prosinec – *Nikulica* – zahrnuje svátky sv. *Nikola*, *Ignadžden* (svátek sv. Ignatia), *Koleda* (Narození Páně) a *Mrāsnite dni* (Vánoce) trvající až do *Golem Sečko*.²¹ Literární a městský systém dvanácti měsíců, který se objevil až poměrně pozdě, byl v lidovém prostředí přijat pouze částečně, jako doplněk, a většina měsíců byla přejmenována podle názvů klíčových svátků.

19 Makarenko, A. *Sibirskij narodnyj kalendar*. Novosibirsk 1993, s. 65.

20 Rodopi, s. 111.

Noc před Janem Křtitelem je z pohledu lidových pověr a aktivit významná i na českém území. Ve svatojánských zvyklostech hraje velkou úlohu oheň, voda, vegetace a nahota lidského těla. Obecně bylo rozšířeno pálení svatojánských ohňů na návrších. V Čechách byla známá středověká pověst o původu svatojánských ohňů jako prostředku k zahnání draků, kteří o slunovratu svým jedem otravují studny a prameny. Jak se dále uvádí, pálení těchto ohňů bylo postupně přesouváno na 30. 4. v důsledku opakovaných veřejných zákazů ohňů na J. K. Pálení ohňů provázelo mnoho aktivit – tanec, metání žhavých polen, skákání přes plameny, společné válení se po svahu, pěvecké závody, pouštění hořícího kola po svahu atd. K magickým praktikám sloužily i uhlíky z těchto ohňů. I v Čechách měly zvláštní význam svatojánské byliny, které se sbíraly k léčivým účelům. Sběrání bylin v tuto noc bylo taktéž doprovázeno různými rituály. K svátku J. K. se dále vztahuje pojmenování „svatojánští broučci“ pro světlušky. Hojně jsou i pranostiky spojené s tímto svátkem. Více viz *Lidová kultura: národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. 2. svazek, s. 325, 326 [pozn. překl.].

21 Marinov, D. *Izbrani proizvedenija*, t. 2, s. 56.

Obrátme nyní pozornost na slovanské lidové představy o denním cyklu a o chování nečisté síly během tohoto poměrně krátkého časového úseku. Podobně jako rok, ale se zřejmější závislostí na pohybu slunce po nebi, se denní cyklus dělí na den a noc a „mezními“ časovými hranicemi jsou východ a západ slunce (úsvit a soumrak) a rovněž poledne a půlnoc. Za úsvitu i za soumraku, stejně jako o půlnoci nebo v poledne, je nejvhodnější čarovat, léčit a zaklínat. Na noc, po západu slunce nelze venku kvůli nečistým silám nechávat peřiny či jiné věci a o půlnoci a v poledne je třeba se chránit před působením nadpřirozených mytologických bytostí a běsů, pro které je to oblíbené období dne. Takovým obdobím, ve kterém se démoni cítí zvláště mocní, zkoušejí svoji sílu a jsou nebezpeční pro člověka i vše živé, je tzv. *hluchá noc* (srbsky *gluvo doba*, v Polesí *hlupyca*), trvající od půlnoci do prvního zakokrhání. V tomto časovém úseku mohou čerti a jim podobné bytosti člověka sníst a zanechat z něj pouze kosti, jezdit na něm, posmívat se mu, hodit ho do bahna atd. Početná vyprávění, epizody v pohádkách a pověstech o tom vyprávějí a není obtížné uvést příklady z různých slovanských tradic. Ty jsou velmi dobře známy. Už méně známá je činnost běsů v poledne, což je velmi nebezpečné období dne. Nečistá síla objevující se v tento okamžik má dokonce své vlastní pojmenování. U Rusů je to ženská osoba *poludnica* – strašná, ohyzdná, či naopak velmi krásná žena, která se objevuje na polích přesně v poledne v době růstu a dozrávání obilí, a mužská osoba *poludennik*, nebezpečná pro malé děti. V Polesí je to *poludzennyk* – přízrak mrtvého, který zemřel nepřirozenou smrtí, strašlivý černý člověk objevující se v poledne. V okolí Gomelu (vesnice Velikoje pole, Petrikovský okres) nepouštěli děti v poledne k řece, „aby je *poludennik* neodtáhl“, tj. vodník objevující se v poledne.²² Na ruském severu v okolí Piněgy znají *poledního běsa* a *poludnice* považují za jeho děti.²³ *Poludnica* mohla v poledne k smrti vylekat ty, kteří v té době zůstávali na poli.²⁴ O všeslovanském charakteru této postavy svědčí č. *poludnice*, dial. *polednice* (žena – přízrak), která rdousí neposlušné děti, p. *przypołudnica* (žena – polní démon objevující se v poledne); strašívají jí také děti, které mlsají kuličky dozrávajícího hrachu: „Nechodte na hrách, polednice vás roztrhá!“, hl. *pripołdnica*, polednice, polední čarodějnice – krásná a zákeřná žena v bílých šatech.

O polednici a poledních démonech existují dvě monografie – R. Cailloise²⁵ a Je. V. Pomerancevové,²⁶ což nám dovoluje toto velmi zajímavé téma opustit, aniž bychom se jím podrobněji zabývali a více ho popisovali.

Shrneme-li předložený materiál, nemůžeme si nevšimnout izomorfnosti schématu dělení dne na různé časové úseky a schématu dělení roku na roční období. Tato izomorfnost je podivuhodná. Představme si den stejně jako rok v podobě kruhu nebo hodinového ciferníku:

22 Levkijevskaja, E. E. – Usačeva, V. V. Polesskij vodjanoj na obščeslavjanskom fone. In: *Slavjanskij i balkanskij fol'klor. Etnolingvističeskoje izučenije Poles'ja*. Moskva 1995, s. 153–172.

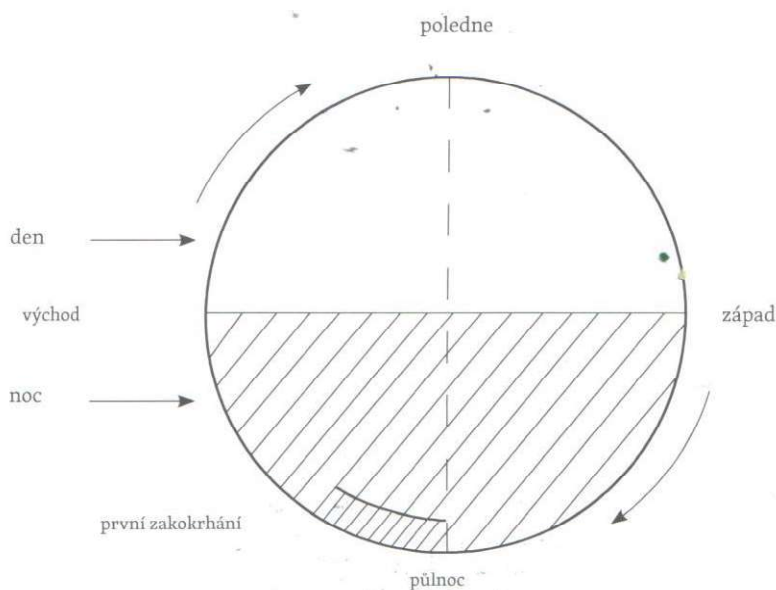
23 Čerepanova, O. A. *Mifologičeskaja leksika russkogo Severa*. Leningrad 1983, s. 37.

24 Pomeranceva, Je. V. *Mežetničeskaja obščnost' poverij i bylčec' o poludnice*. In: *Slavjanskij i balkanskij fol'klor. Genezis. Archaika. Tradicii*. Moskva 1978, s. 143–158, s. 148.

25 Caillois, R. *Les spectres de midi dans la démonologie slave*. *Revue des études slaves*. 1936, 16, 1937, 17.

26 Pomeranceva, Je. V. *Mežetničeskaja obščnost'*, s. 143–158.

denním cyklu a o chová-
 úseku. Podobně jako rok,
 í cyklus dělí na den a noc
 e (úsvit a soumrak) a rov-
 o půlnoci nebo v poledne,
 slunce nelze venku kvůli
 poledne je třeba se chránit
 ěsů, pro které je to oblíbe-
 í zvláště mocní, zkoušejí
 há noc (srbsky *gluvo doba*,
 í. V tomto časovém úseku
 t z něj pouze kosti, jezdit
 právnění, epizody v pohád-
 ůdy z různých slovanských
 ost běsů v poledne, což je
 ento okamžik má dokonce
 iica - strašná, ohydná, či
 ně v poledne v době růstu
 ro malé děti. V Polesí je to
 smrtí, strašlivý černý člo-
 e pole, Petrikovský okres)
 il", tj. vodník objevující se
 o běsa a *poludnice* považují
 , kteří v té době zůstávali
 . *poludnice*, dial. *polednice*
 nica (žena - polní démon
 uličky dozrávajícího hra-
 ůdnica ,polednice, polední

Ze schématu je patrné, že noci odpovídá zima, dnu léto, půlnoci Vánoce, poledni svátek Ivana Kupaly, úsvitu Zvěstování a západu slunce odpovídá Povýšení sv. Kříže. Poledne dělí den na poloviny a půlnoc dělí noc stejným způsobem, celý denní cyklus se pak dělí východem a západem slunce na den a noc; stejným způsobem se dělí i rok Zvěstováním, Povýšením sv. Kříže nebo svátky sv. Jiří a sv. Démétria. Nejzajímavější na těchto dvou schématech je izomorfnost úseků po půlnoci v denním cyklu a po Vánocích v cyklu ročním.

Poledne netrvá nikterak dlouho, v podstatě pouze okamžik a během tohoto okamžiku může podle lidových představ polednice či polední démon napadnout člověka, potom však nebezpečí mizí. Naopak půlnoc se všemi svými hrozbami je pouze začátkem nebezpečného, temného úseku noci, který trvá až do prvního zakokrhání. Tomuto temnému úseku odpovídá v ročním cyklu třináct vánočních dní - *svjatki* (či *strašnyje večera*), Nekřtěné dny, Pohanské dny. Jim pak pouze jeden den uprostřed léta, přesněji jen jedna noc - noc Ivana Kupaly, kupalská noc. Noc rituálního, reglementovaného běsnění, noc plná řádění nečistých sil, noc vodního živlu a koupání, noc živlu ohně a očisty ohněm. Kupalská noc je také nocí, během které se uctívá plodnost země a její schopnost dávat úrodu, je nocí, v níž je zemi možné, a dokonce nutné bít hořícími klacky, a vyvolávat tak její plodivou sílu. Ve všech ostatních případech je bití země velikým hříchem, protože země je matka, „Mať - syra zemlja“²⁷. Tyto před-

ne. In: *Slavjanskij i balkanskij folklor*.

Slavjanskij i balkanskij folklor. Ge-

aves. 1936, 16, 1937, 17.

27 **Mať - syra zemlja**, č. „matka - syrá země“ - jindy nazývaná jako svatá, živá, rodící, čistá, dávající život, matka. Země byla v lidové kultuře vnímána jako nositelka pravdy a spravedlnosti, zemi nebylo možné zalhat, nebylo možné před ní cokoli skrýt a bylo s ní spojeno mnoho obřadů. Byly to obřady jako např. zpověď zemi, políbení země či pokání. Takový vztah k zemi však není charakteristický jen pro slovanský prostor, ale i pro mnohé další tradice, jako např. pro arabské země, Tibet, Koreu, Mongolsko, Turecko, Irák, Írán aj., viz Tolstoj, N. I. Pokajanije zemlje. In: Tolstoj, N. I. *Očerki slavjanskogo jazyčestva*. Moskva 2003, s. 506-533 [pozn. překl.].

stavy se nejzřetelněji projevují u Rusů, u východních Slovanů, ale jsou vlastní v té či oné podobě všem Slovanům. Takový systém denního a ročního času není patrně příznačný pouze pro slovanskou lidovou tradici, ale objevuje se i u jiných indoevropských národů. Ovšem toto tvrzení bude muset budoucí badatel potvrdit pramenným materiálem a podrobnou analýzou.²⁸

28 Lexikální materiál je ověřený ve slovnících: polský - jedenáctidílný slovník pod red. V. Doroševského (1958 až 1969), kašubský - podle slovníku B. Sychty, český - podle čtyřdílného akademického slovníku (1960-1971), slovenský - podle šestidílného akademického slovníku (1959-1968), hornolužický - podle lužicko-polského slovníku G. Zemana (1967).